qasına barıp shertken sazların úyreniwge háreket etetuǵın edik. Sol waqıttan baslap duwtarǵa, sazǵa, qosıqqa qızıǵıwshılıǵım baslanǵan. Qarajan baqsınıń shertken sazları, qosıqları sol waqıttan baslap meniń qulaǵıma sińip, júregimniń tórinen orın alǵan. Sonıń tásiri bolsa kerek, ustazdıń sazın, qosıǵın esitip-aq onıń shákirtimen dep ayta alaman. Sebebi ustazımnıń óz aldına atqarıwı, óz aldına jolın til menen jetkerip beriw qıyın. Hár bir baqsınıń óziniń jolı, óziniń atqarıw usılları bar. Óz aldına atqarıw jolına iye baqsılardıń biri Qarajan baqsı edi. Men Qarajan baqsınıń hám shákirtimen hám oǵan qudayday sıyınǵanman dep aytsam hesh qátelespeymen",-deydi. Haqıyqatında da N.Muxammeddinovtıń ullı nárseler dóretiwinde ustazı Qarajan baqsınıń úlken sebebi bar dep ayta alamız.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Erejepov A.A. "Baqsı hám jırawshılıq tiykarları" Oqıw metodikalıq qollanba Nókis-2020.
2. Айымбетов Қ. «Халық даналығы», «Қарақалпақстан» баспасы. Нөкис, 1988.
3. Nadirova A. "Qaraqalpaq muzıka tariyxı" Tashkent "Sano standart" 2018.
4. Моянов Ы. Қорақалпоқ халқ мусиқаси асосида ўқувчи-ёшлар маънавий-ахлоқий фазилатларини шакллантиришнинг хусусиятлари: педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) . … дис. – Тошкент, 2019. – 153 б.

REZYUME. Bu maqolada baxshichilik sanati, shu bilan birga Qoraqalpoǵistonda baxshichilik san'atida ustoz -shogird yóllari, Qarajan baxshi hayoti va ijodi, ustozları, u ijro etgan qo'shiqlar va dostonlar, haqida so'z etilgan

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматривается искусство бахши, а также пути наставничества в искусстве бахши в Каракалпакстане, жизнь и творчество Караджона бахши, его наставники, исполняемые им песни и дастаны.

SUMMARY. This article examines the art of bakhshi, as well as the paths of mentorship in the art of bakhshi in Karakalpakstan, the life and work of Karajon bakhshi, his mentors, and the songs and epics he performed.

MUSIQA CHOLG'ULARINING PAYDO BO'LISH TARIXI, EVOLUYUTSION RIVOJLANISH BOSQICHLARI VA ARXEOLOGIK TOPILMALAR

R.Allambergenov – *katta oqituvchi*
O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti Nukus filiali

Tayanch so'zlar: cholg'ularini qayta yaratish va takomillashtirish, an'anaviylik va zamonaviylik, arxeologik kashfiyotlar, Ko'shon sulolasi, ommaviy marosimlarni.

Ключевые слова: возрождение и совершенствование музыкальных инструментов, традиционность и современность, археологические открытия, Кушанская династия, массовые церемонии.

Key words: the revival and improvement of musical instruments, traditionality and modernity, archaeological discoveries, the Kushan dynasty, mass ceremonies.

Ijtimoiy-madaniy hayotimizning ajralmas qismi bo'lgan san'at va madaniyat har bir millatning ijtimoiy-etnomadaniy shakllanishiga qarab yuzaga keladi. Millatning o'ziga xosligi, uning nomoddiy va moddiy madaniy merosida, xususan, xalq og'zaki ijodi, musiqa san'ati, urf-odat, marosim, an'analarida namoyon bo'ladi. Shu bilan bir qatorda, musiqa cholg'ulari ham xalq milliy musiqasining asosi hisoblanadi.

Musiqa cholg'ularining yaralish tarixi uzoq o'tmishda paydo bo'lgan. Ba'zi manbalarga ko'ra olimlarning izlanishlari natijasida eng qadimiy musiqa cholg'ulari eramizdan avvalgi XIII ming yillikda paydo bo'lganligi to'g'risida tahminlar mavjud. Dastlabki musiqa cholg'ulari urma zarbli cholg'ulardir. Bunga oid bir qancha ilmiy tahminlar mavjud. Chunki, eng qadimgi mehnat qo'shiqlari ishning ritmik tuzilishi bilan bevosita bog'liq.

Mutaxasislarning aksaryati ibtidoiy odamlar insonning tabiat va koinot bilan uyg'unlashuvi, tabiatdagi hodisalarni mushohada qilish va undagi ayrim hodisalarga taqlid qilishlari asnosida birinchi ixtiro qilingan cholg'u sifatida urma cholg'ularni, keyin esa damli va torli cholg'ularni kashf etgan dep hisoblashadi. Birinchi bo'lib zarbli cholg'ular yaralgan deyishga asos sifatida insonlarda turli xil xarakatlarni bajarishda yuzaga

keladigan jarayonlar: toshni toshga urish, qarsak chalish yoki yog‘ochlarni bir-biriga urish orqali ham tovush hosil qilish mumkinligini anglagan va hatti-harakatlar orqali raqs usullarini umumlashtirishda ritm asnosida foydalanganligini aytish mumkin. Bu esa harakat va hodisalar vaqtida paydo bo‘ladigan tovush (ohang) ni yuzaga kelishiga zamin yaratgan.

Albatta notanish muhitga tushib qolgan har qanday jonzot birinchi navbatda atrofni o‘rganishga va unga moslashishga harakat qilishini yaxshi bilamiz. Tabiatdagi barcha jonzotda “qorin to‘ydirish” ehtiyoji birinchi navbatda turishi, undan keyin esa “o‘yin” ehtiliyoji paydo bo‘lishi ham tabiiy holdir. Ibtidoiy davr odamlari kundalik hayotida kerakli bo‘lgan vositalar, o‘z ehtiyojlarini qondirishga bo‘lgan talab va majburiyatlar inson ong tafakkurning rivojlanishiga turtki bo‘lgan. Insonlarning qiziqishlari tashqi muhit bilan o‘zaro bog‘liqlik kasb etishida bir qancha omillar vujudga kela boshlagan. Ularning ijodiy kashfiyoti sifatida raqs va turli xil xatti – harakatlarni jamoa bo‘lib qo‘llanilishi natijasida qarsak chalib ritm hosil qilish orqali shovqinli cholg‘ularning paydo bo‘lishiga zamin yaratib berganlar.

“Musiqa cholg‘ulari asosan qamish, bambuk, yog‘och, tosh, suyak, metall, teri, ipak, kokos yong‘og‘i, qovoq va shu kabi boshqa materiallardan tayyorlangan. [1] Keyinroq xalq ustalari tomonidan qamish yoki banbuk poyasidan surnay, hushtak, yana biroz vaqt o‘tgach esa nay (bo‘ylama, ko‘ndalang, ko‘p yo‘lli), naysimon hushtaklar, shiqildoqlar, chiltorlar (arfa, lira) va kifaralar yasalgan. Musiqa cholg‘ularining ko'rinishi, ularda hosil qilinadigan tovushlarning xususiyatlariga nazar tashlasak, ularning ayrimlari juda soddaligi va chalish uchun juda katta malaka shart emasligi, ya’ni qo‘l ostimizdagi xom ashyolardan ham tayyorlab olish imkoniyati mavjudligini kuzatish mumkin.

Aslida esa, tabiatdagi hodisalarga taqlid sifatida birinchi ixtiro qilingan eng mukammal “cholg‘u” – insonning ovozi ekanligini aytish mumkin. Inson ovozining bunday xususiyatlari birinchi marotaba buyuk ajdodlarimiz Abu Nasr Forobiy va Abu Ali ibn Sinolarning musiqaga bag‘ishlangan risolalarida keltirilgan. “Forobiy birinchi bo‘lib inson ovzining eng mukammal cholg‘u sifatida e’tirof etgan bo‘lsa, bu fikr Ibn Sino va ash Sheroziy tomonidan yana bir bor ta’kidlangan. [2] Haqiqatan ham inson ovozining imkoniyatlari cheksizligi, odam o‘z ovozi vositasida tabiat hodisalariga taqliddan boshlab, xohlagan musiqa cholg'usiga, inson va hayvonlar, hatto qushlar ovoziga ham taqlid qilishi mumkinligini juda ko‘p kuzatamiz. Shuning uchun ham nomlari yuqorida qayd etilgan allomalarimizning musiqa ilmiga bag‘ishlangan asarlarida musiqa cholg'ulari ikki turga ajratilib, birinchi turdagisi - xalqiy cholg‘u, ya’ni inson ovozi, ikkinchi turga inson tomonidan yaratilgan va yaratiladigan barcha cholg‘ular kiritilib, ular sun’iy cholg‘ular deb ataladi.

Shunday qilib, eng avvalo inson tomonidan ixtiro qilingan “xalqiy cholg‘u” vositasida ibtidoiy odam lar tabiat hodisalariga taqlid qila boshlagaa. Ya’ni shamolning g‘uvillashi, momoqaldiroqning gumburlashi, hayvonlarning uvillashi yoki o‘kirishi, qushlarning sayrashi va hokazo kabi hodisalarga taqliddan boshlangan jarayon asta-sekin odamlar qo‘l ostidagi ayrim predmetlar hosil qiladigan tovushlarni tizimga solish, boshqacha aytganda ma’lum ritmga tushirish orqali urma cholg‘ularning eng dastlabkilari - tosh, yog‘och va boshqa qattiq jismlar ixtiro etilgan. Qattiq jismlarda hosil qilingan dastlabki ritmlar (usullar) juda sodda va hamma uchun tushunarli bo‘lganligi uchun uni boshqalar ham tezda ilg‘ab olib, birgalikda qaytarish imkoniyatini yaratgan. Bu ritmlarning paydo bo‘lishi asosida insondagi tabiiy ritm hosil qiluvchi organ – inson yuragining juda katta o‘rni bor”. [3]

Ibtidoiy odamlaming turmush tarzi ularning madaniyati, xususan, musiqa madaniyati to‘g‘risida yozma manbalar deyarli mavjud emas. Bizgacha yetib kelgan, ajdodlarimiz musiqa madaniyatiga oid yozma manba o‘rnini bosuvchi qadimiy ma’lumotlar, tosh va turli xil sapol buyumlarda, qoyatoshlardagi tasvirlarda, arxeologik qazilmalar paytida topilgan ashyolarda, qolaversa, turli bosma nashrlarga ishlangan rasm va miniatyuralarda aks ettirilganini ko‘rishimiz mumkin. Yozma manbalarning to‘liq yetib kelmasligiga bir qancha omillar sabab bo‘lganligi, avvalo bunga eng birinchi navbatda u davrda yozuvlar arab yoki fors tillarida yozilganligi, qolaversa davrlar almashinuvi jarayonida ushbu tillarning rivojlanishi natijasida ayrim eski so‘z va iboralarni zamonaviy tilga o‘girishda uchraydigan muammolar, ma’lumotlarning to‘liq yetkazilishiga sezilarli darajada o‘z tasirini o‘tkazgan. Musiqa cholg‘ularining so‘zlar yordamidagi tavsifi, cholg‘ularning imkoniyatlari va ko‘rinishi haqida yetarlicha to‘liq tasavvur uyg‘ota olmasligi mumkin. Tasvirlardagi ko‘rinish esa yozma manbalardagi ma’lumotlarni to‘ldirishi bilan birga, tegishli ob’eyektning o‘z davrida musavvir tomonidan qanday tasavvur etilganligini ko‘rish imkonini beradi. Shuning uchun ham keyingi yillarda arxeologik ekspeditsiyalar natijasida topilgan va topilayotgan turli ashyolar va tasvirlar

ajdodlarimizning musiqa madaniyati, xususan, musiqa cholg‘ulari to‘g‘risidagi tasavvurimizni yanada boyitmoqda.

Musiqa san’atining paydo bo‘lish tarixiga nazar solsak, avvalo yuqorida takidlab o‘tilgan ibtidoi jamoa odamlari yashagan davrni qamrab olsa, bu sohaning rivojlanish jarayonini davlatchilik paydo bo‘lgan davrlarga bog‘lash mumkin. Chunki o‘sha davrlarda davlatlar bir birlari bilan aloqalar o‘rnatilganligi natijasida, ko‘plab sohalar rivojlanishiga zamin yaratganlar. Bunga misol tariqasida birgina XV – XVI asrlarda G‘arb va Sharq mamlakatlarini birlashtirib turuvchi Buyuk Ipak Yo‘li karvon yo‘lining zaminimizga boshqa xalqlar madaniyatining kirib kelishi va bizning madaniyatimizni boshqa xalqlar madaniyatiga yoyilishiga sababchi bo‘lganliging o‘zi misol bo‘la oladi. Bu esa o‘z-o‘zidan barcha sohalar yuksalishiga, hususan musiqa madaniyati ham boshqa sohalar singari rivojlanishiga va Markaziy Osiyo davlatlari hududida ko‘plab cholg‘ularning saqlanib qolishiga zamin yaratib berganligini misol qilsh mumkin.

Davlatchilik paydo bo‘lgan davrga nazar tashlaydigan bo‘lsak. tarixdan bizga ma’lumki eramizning I asrida O‘rta Osiyoning janubiy qismida qudratli Ko‘shon podsholigi tashkil topadi. Paydo bo‘lgan bu mahaliy Ko‘shon sulolasi hokimiyati ostida bir qancha davlatlar birlashdi. Buning natijasida shaharlar yuksalgan, madaniyat gullab yashnadi, ko‘plab sohalar qatori musiqa sohasidaham, yangi-yangi musiqa cholg‘ularining yaratilishiga zamin yaratilgan.

Olimlarning takidlashicha bu davrlarda xalq cholg‘ulari O‘rta Osiyo aholisining turmush tarzi va mehnat faoliyatiga singib, inson faoliyatining ajralmas tarkibiy qismiga aylangan. Cholg‘ular jo‘rligida qo‘shiq – kuylar, turli xil o‘yinlar va oilaviy yig‘inlarda ijro etilgani, qolaversa, xalqning katta-katta marosimlari bo‘lgan yil fasillari bayramlarida keng miqiyosda foydalanilgani bizga ma’lum. “O‘rta Osiyoda “Navro‘z”, “Lola” sayli, Hosil bayramlari, Qovun sayli, zum sayli kabi mavsumiy keng tarqalgan. O‘sha davrlarda bunday ommaviy marosimlarni, xalq cholg‘ulari ansambillari, xonanda va sozandalar hamda raqqosalarsiz tasavvur qilish qiyin edi. Bayramlarda, madaniy marosimlarda, karnay, surnay, doira, nog‘ora, chindovul cholg‘ulari va boshqa urma zarbli cholg‘ular keng qo‘llanilgan”. Bunday deyishga asosiy sabablarda biri, quldorlik tuzumi davrida ham mavjud bo‘lgan quyidagi shaharlar: Maroqand, Niso, Tuproqqal’a, Termiz, va boshqa shu kabi hududlarda olib borilgan qazilma ishlar chog‘ida badiiy hunarmandchilik buyumlari, turli xil cholg‘ularning tasvirlari topilganligini asos qilish mumkin. Bu kabi topilmalardan bilish mumkinki, O‘rta Osiyo xalqlari madaniyati rivojida quldorlik jamiyati muhim bosqich bo‘lganligi, unda xalq musiqasi yanada yuksalishi bilan birga, cholg‘ular ham takomillashgan. Bu olimlarning ilmiy tadqiqot ishlari XX asr boshlaridagi eng yirik arxeologik kashfiyotlardan biri bo‘ldi. Bu esa musiqashunos olimlar tomonidan o‘zbek cholg‘ularini guruhlarga ajratish bo‘yicha ilmiy izlanishlar olib borilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O. Nazarov Qashqar rubobida o‘qitish uslubiyoti. O‘quv qo‘llanma. Toshkent – 2008.
2 Milliy cholg‘ular tarixi va evolutsiyasi S.S. Jumayev – Toshkent; “KOMRON PRESS”MCHJ 2017.
3. Sh. Rahimov, H.Nurmatov . Cholg‘u ijrochiligi tarixi. O‘quv qo‘llanma. Toshkent - 2009.
4. O‘rozali Toshmatov, Sobirjon Turatov. Ko‘hna cholg‘ular ijrochiligi. “Tafakkur nashriyoti”. 2016.

REZYUME. Ushbu maqola o‘zbek xalq cholg`ulari, milliy cholg‘ular, sozgarlik mahorati, qayta tiklash, rekonstruksiya qilish, yangi cholg‘ular, ohang, milliy madaniyati, ustoz-shogird an’analari, cholg‘u ijrochiligi, ijrochilik maktabi, musiqiy ta’limdagi ahamiyati haqida so‘z yuritiladi. O‘zbek milliy tarixiy cholg‘ularini qayta yaratish va takomillashtirish, yangi cholg‘ularni hozirda cholg‘u ijrochiligida qo‘llanilayotgan amaldagi cholg‘ulardan farqli tomonini ilmiy jihatdan o‘rganish va cholg‘ular taraqqiyoti borasida musiqiy ta’limning har bir bosqichida an’anaviylik va zamonaviylikni o‘zaro uyg`unlashtirgan holda milliy kuy ohanglarimizni yanada yaxshilash bo‘yicha taklif va tavsiyalar ishlab chiqish ko’zda tutilgan

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматриваются узбекские народные инструменты, национальные инструменты, музыкальное мастерство, реставрация, реконструкция, новые инструменты, мелодия, национальная культура, традиции учителя и ученика, музыкальное исполнительство, исполнительская школа, ее значение в музыкальном образовании. Воссоздание и усовершенствование узбекских национальных исторических музыкальных инструментов, научное изучение новых музыкальных инструментов, отличных от нынешних, а также развитие музыкальных инструментов на каждом этапе музыкального образования. Планируется разработать предложения и

рекомендации для дальнейшего. улучшение наших национальных мелодий путем объединения традиций и современности.

SUMMARY. This article on Uzbek folk instruments, national instruments, musical skills, restoration, reconstruction, new instruments, melody, national culture, teacher-disciple traditions, musical performance, performance school, its importance in musical education is discussed. Re-creation and improvement of Uzbek national historical musical instruments, scientific study of new musical instruments that are different from the current musical instruments, and the development of musical instruments at every stage of musical education. It is planned to develop proposals and recommendations for further improvement of our national melodies by combining tradition and modernity.

MUSIQALI DRAMALARDA HAYOTIY VOQEALARNING TASVIRLANISHI
(“Vijdon” musiqali dramasi misolida)

R.Allanbaev – *professor*
O‘zbekiston davlat konservatoriyasi Nukus filiali

Tayanch so‘zlar: teatr, musiqali drama, hayotiy voqea, ifoda usuli, syujet.
Ключевые слова: театр, музыкальная драма, жизненное событие, способ выражения, сюжет.
Key words: theatre, musical drama, life story, method of expression, plot.

Sahna san’atining eng ta’sirchan janrlaridan biri bo‘lgan musiqiy drama asrlar davomida insoniyatning eng chuqur tuyg‘ulari, orzulari, kurashlari va yutuqlarini aks ettirib kelgan. U o‘tmishdagi qahramonlik dostonlari va afsonaviy syujetlarga murojaat etish bilan birga, zamonaviy hayotiy voqealarni va jamiyatning dolzarb muammolarini ham badiiy tahlil qilishga qodir universal vositadir.

Qoraqalpoq sahna san’atida muhim o‘rin tutuvchi asarlardan biri bo‘lgan “Vijdon” musiqali dramasi [1] insoniy ma’naviyatning eng nozik qirralarini, axloqiy tanlovlar va vijdon azobining murakkabliklarini badiiy-estetik jihatdan chuqur yoritib beradi. Ushbu drama zamonaviy jamiyatdagi dolzarb muammolar, xususan, insonning o‘z-o‘ziga va jamiyatga bo‘lgan munosabati, adolat, halollik va ichki poklik kabi mavzularni markazga oladi.

Asarning asosiy o‘ziga xosligi uning psixologik va axloqiy chuqurligida namoyon bo‘ladi. “Vijdon” nomidan ham ko‘rinib turibdiki, drama qahramonlarning ichki dunyosiga, ularning yuzaga kelgan vaziyatlarda vijdon bilan bog‘liq bo‘lgan kurashlariga, xatolarining oqibatlariga va to‘g‘ri yo‘lni topishga intilishlariga e’tibor qaratadi. Bu asar orqali jamiyatda uchraydigan adolatsizlik, mansabparastlik, xiyonat kabi illatlarning inson ruhiyatiga qanday salbiy ta’sir ko‘rsatishi va vijdonning bu kabi holatlardagi hal qiluvchi roli yorqin tasvirlanadi.

S.Palvanov va P.Tilegenov qalamiga mansub “Vijdon” ikki qismli musiqali drama bo‘lib, insonning ma’naviy tanlovlari, oilaviy qadriyatlar va moddiy manfaatlar to‘qnashuvi kabi dolzarb masalalarni markazga oladi. Birinchi bo‘lim dramaning asosiy konfliktini yorqin aks ettirib, qahramonlarning xarakterlarini ochib beradi va asarning keyingi rivojlanishi uchun mustahkam zamin yaratadi.

Qatnashuvchilar:

1. Odilbek: O‘zining shaxsiy istaklari va moddiy boyliklar ortidan oilasini tark etgan, mas’uliyatsiz va beparvo er.
2. Jamila: Odilbek tomonidan tashlab ketilgan, bolasini yolg‘iz tarbiyalayotgan, oilasiga sodiq, kuchli va vijdonli ayol.
3. Nozli: Odilbek bilan birga bo‘lgan, moddiy narsalarga va yuzaki hayotga berilgan, vijdonsiz ayol timsoli.
4. Oyxon: Odilbekning opasi
5. Sabir: Jamilaning sadoqatli do‘sti, adolat va insoniylik tarafdorlari.
6. To‘ti va Jugunis: Dastlab Odilbek va Nozlining ta’siri ostida bo‘lgan, keyinchalik Jamila so‘zlaridan ta’sirlanib, vijdoni uyg‘ongan qahramonlar.
7. Karim: Nozli va Odilbekning yuzaki dunyoparast do‘sti.

Drama syujeti klassik dramatik tuzilishga ega bo‘lib, ekspozitsiyadan kulminatsiyagacha bo‘lgan birinchi bo‘limda konfliktning keskinlashuvi yorqin tasvirlangan.

Drama Odilbekning uyida, Jamilaning ichki dunyosidagi g‘amginlik va intiqish fonida boshlanadi. Sahna oddiy bo‘lishiga qaramay, Jamilaning qo‘shig‘i -

“Oq bulutni oralab,
Oy suzadi osmonda,
Yor, yurakni yaralab,
Jabr berar yosh jonga” – uning ruhiy holatini, yolg‘izlikdagi iztirobini musiqiy ohanglar orqali